

Байтелиева Ж.Д.

А.Байтұрсынұлы атындағы
Тіл білімі институтының
аға ғылыми қызметкері

Жылқы малының түр-түсіне байланысты уәжділік

Қазақ халқының көшпелі тұрмыс-тіршілігінде төрт түлік малдың орны ерекше болғандықтан, олардың түр-түсін де дәл анықтап, өзіне сәйкес ат қойып, оны қолдана білуге ерекше мән беріп келген. Сондықтан да болар халықтың дүниетанымынан, салт-санасы мен әдет-ғұрпынан, наным-сенімінен төрт түлік малдың түсіне байланысты, әсіресе жылқы малының түр-түсіне байланысты атаулар айрықша орын алады.

Қазақ жылқышылары мал басы бүтіндігін көбінесе санап емес, түрлеп-түстеп түгендеген. Мәселен, *жирен байтал, қасқа құлын* т.б. әр жылқыны тек өзіне тән түр-түсімен таныған. Жылқы малын таза ақ, қара, сары деп атау өте сирек кездеседі, мұның себебі жылқы түстерінің өте күрделі, көптеген түстердің араласып келуінен болса керек [1, 66 б.].

Төрт түлік малын түстеп танымаған, тіпті қора-қора қойын түр-түсіне қарап ажыратпаған малшы қазақ ертеректе сирек кездескен. Әсіресе жылқы малын түр-түсіне қарап саралап, әр түсті атауына сай тап басып танып, оны таратуға келгенде қазақтар алдына жан салмаған. Осылайша өмір талабынан туып, ғасырлар бойы қалыптасып, дәстүрге айналған төрт түлік мал түр-түсінің сан алуан атаулары бүгінде тіл байлығынан ерекше орын алады.

Тарихи мәліметтерге қарағанда, қыпшақ қоғамында әрбір ру-тайпаның жылқылары өзінің ерекше түр-түсімен ерекшеленеді. Кейде белгілі бір тайпаның атауы жылқысының түсі бойынша анықталған. Бұл жағынан батыс қыпшақ бірлестігінің құрамына енетін бір тайпаның «кулабаоғлы» (құла жылқылы) аталуы, сондай-ақ, Түркістан қаласындағы Қ.А.Ясауи кесенесінде тайқазанды жағалай «он сан Алаштың» ұшына он түрлі жылқы қылынан шашақтар тағылған он туы ілінгені назар аудартады. Тулардың түстері: *қаракөк, шұбар, торы, күрең, құла, кері, боз, бұрыл, жирен, шабдар*.

Ен-таңбасыз тай мен тайлақ, қой мен қозылы мал баққан ата-бабаларымыз өз малын меншіктеп, иелік ету үшін оларды түсі-түгіне қарап, танып, айыруды ерекше дамытқан, сонымен қатар жылқы малына ат қоярда оның түр-түсіне ерекше мән берген. Қамбар батырдың Қарақасқасы, Қобыландының Тайбұрылы, Алпамыстың Байшұбары, Тарғынның Бозтарланы, Ақан серінің Құлагері, Балуан Шолақтың Ақбозаты, Жәңгір ханның Ақмоншағы, Абылайдың Алшаңбозы, Райымбек батырдың Көкойнағы, Төлегеннің Бозжорғасы, Толыбайдың Шымқарасы осы сөзімізге дәлел. Өз зерттеулерінде 250-дей жылқы түсіне қатысты атаулардың

көпшілігі ақ түске (26-сы) байланысты екендігін (Ақжал, Аққұйрық, Дәуақ, Ақшап, Аққұлақ, Ақбоз, Ақсұр т.б.) зерттеуші Т.В.Линко атап көрсетеді [2].

Моңғолдардың қолбасшысы Сұлтан Саид өзінің Қасым ханның ордасына 1513 жылы келгендігі туралы М.Дулатиға айтқан әңгімесінде Қасымның оған бүкіл малы мен жылқы табындарын аралатып көрсеткендігін айтады. Сонан соң: «Менің екі-ақ атым бар, сол екеуі осынша малымнан артық тұрады» – депті. Саид Дулатиға: «Мен бұл екеуіндей малды өмір бойы көрген емеспін», – дейді. Қасым хан сол екі аттың біреуін сыйға беріпті. Оның аты «Оғлан-Торук» екен. М.Қашқаридың еңбегінде торығ, торуғ деген сөздер «торы» («торы ат») деген мағына беріп, жылқының түр-түсін білдіреді [3, 42 б.].

Жылқы малының түр-түстерін сөз етуге байланысты тағы бір жағдай оның түр-түсі жасына байланысты өзгеріп отыратындығы. Жылқының құлын, тай кезіндегі түсі құнан, дөнен шыққанда, бесті болғанда өзгеріп кетуі мүмкін. Мәселен, көк тай өсе келе боз дөнен болуы ықтимал. Сондықтан түр-түстің жылқы жасына да қатысы бар екен.

Түрік ғалымы А.Шынардың зерттеуінде түрік тіліндегі жылқы түстерін атау үшін қолданылған сөздерді мынадай екі топқа бөледі: 1) тек қана жылқы түсін білдіретін сөздер; 2) көбінесе түсті білдіретін, сонымен қатар жылқы түсін білдіретін сөздер. Бірінші топқа төмендегі сөздер кіреді: *жирон* (ала), *саман* (құла), *торығ* (торы), *чавкар*, *бурыл* (темір қыр), *самантроиг* т.б. Екінші топқа болса төмендегі сөздер кіреді: *көк*, *ақ*, *қара* т.б. [3, 46 б.] . Сондай-ақ, қазақтарда жылқылардың түстері немесе қылдарымен байланысты атаулардың 33-тен астам екендігін айтады. Мұнда ғалымның айтып отырғаны жылқы түр-түсін білдіретін негізгі жалаң атаулар болу керек, себебі қазақ тілінде жылқы түсін білдіретін жалпы атаулар көрсетілген мөлшерден әлдеқайда көп кездеседі.

«Диуани лұғат ит-түрkte» жылқының түсіне қатысты атаулар жайы да сөз болған. Оны осы еңбектегі төрт түлік мал атауларын зерттеген М.Бейсенованың диссертациясынан кездестіре аламыз. «Диуани лұғат ит-түрkte» жылқының сыртқы түріне, түсіне қатысты атаулар мынадай сипатта берілген: *ала ат*, *түкүз ат* (*төбел ат*), *аақ ат* (*ақбоз ат*), *боймал ат* (*ала мойын ат*), *бұл ат* (*ала аяқ ат*), *йалғы ат* (*ақ жал ат*), *йағыз ат* (*қарагер ат*), *ой ат* (*торы ат*), *ор ат* (*жирен ат*), *тезүклік* (*қасқа ат*), *тыш ат* (*қасқа ат*), *тығ ат* (*қоңыр ат*), *торығ* (*торы ат*), *том-торуғ* (*нағыз торы ат*), *уғар ат* (*қасқа ат*), *чындан ат* (*сары ат*), *чілгу ат* (*құла ат*), *қашқа ат* (*қасқа ат*), *қыз гул ат* (*көк теңбіл ат*), *қыр ат* (*құла ат*), *құла ат* (*құла ат*)» [4, 35 б.].

Қазақ тіліндегі негізгі түр-түстердің атауларын санасақ, он бір болады: *қызыл*, *сары*, *жасыл*, *көк*, *күлгін*, *қоңыр*, *қара*, *сұр*, *боз*, *ақ*, *көгілдір*. Бірақ төрт түлік малдың түр-түс атаулары өзінше де, басқа түр-түстердің атаулары осы сөздерге қосымша, қосарлана айтылып және салыстырмалы түрде жасалып жатады [5, 84 б.].

Белгілі этнолог Жағда Бабалықұлы жылқы түстерінің бір мыңға жақын болатынын анықтаған. «Қазақ халқы бүкіл өң-түсті *қылаң*, *баран* деп екі текті

топқа жіктейді. *Қылаң* дегені – ақ, боз, ақ боз, шаңқан, шаңқан боз, тарлан, ақ тарлан, т. б. *Баран* дегені – қара, қоңыр, көк, жасыл, қызыл, күрең, жирен, торы, сұр, күлгін, құла, шабдар, сары, т.т. Халқымыздың баранға жіктеген өң-түстері табиғаттағы кемпірқосақ түсі негізінде аталған деуге болады», – деп жылқы малына тән түстерді атап көрсетеді [6].

Ертедегі жылқылы байлар да жылқы табындарын *баран топ*, *қылаң топ* деп екіге бөлу рәсімін жасаған. Баранға: кері, қара, торы, жирен, күрең; қылаңға: боз, бурыл, құла, шабдар, ала, көкала, қарала т.б. кірген. Жалпы *баран*, *қылаң* атты сөздердің астарында ақ пен қара, яғни әр нәрсені екіге жарып, ақ пен қараға бөлу принципі қалыптасқан [1, 67 б.].

А.Тоқтабаевтың этнографиялық тұрғыдан жүргізілген зерттеу еңбегінде жылқы түсіне қатысты 200-ге жуық атауларды 8 топқа бөліп көрсеткен.

Қазақтың мал шаруашылығын зерттеуші Х.Арғынбаевтың еңбектерінен жылқы түсін беретін атаулардың үш тобын кездестіресіз: *қылаң*, *баран*, *ала*. *Қылаңға* ақ боз, бурыл, көк бурыл, теңбіл, құбақан, сары, құла, құла жирен, шабдар, көк, сұр, құла кер, нар қызыл, қызыл, сары қызыл түстерді, *баранға* торы, қара, қара көк, қара сұр, қоңыр, жирен, күрең түстерді, ал *алаға* сары ала, сұр ала, көк ала, кер ала, қара ала, қоңыр ала, күрең ала, шұбар жатады [7, 90 б.].

Жылқы малының түр-түсіне қатысты атауларды топтастыра беруде жоғарыда аты аталған этнолог Ж.Бабалықұлының еңбегі өзгелерден айрықша. Себебі автор түр-түстерді мейлінше жан-жақты қарастырып, жүйелеп берген.

Ата-бабаларымыз малдағы ала түсті: *сауысқан ала*, *ит ала* деп екі топқа жіктейді. Өзгермейтін, құбылмайтын, бір тал түк немесе қылын қисайтпайтын, табиғи түсін, үлгі, көлем қалпын бұзбайтын ала жылқыны – *сауысқан ала* деп атайды.

Табиғи үлгі, пішін, қалып сақтамайтын, денеде белгілі бір тұрақты орны жоқ, бірде үлкен, бірде кіші, қыңыр-қисық, тұрақсыз өң-түсті атты *ит ала* деп атайды. Шындығында, жылқы жануардың түсі «ит алаға» жақын. Себебі меңсіз, қалсыз, дақсыз, жылқы кемде-кем кезігеді.

Қазақтың жылқыға байланысты шыққан наным-сенімдерінің ішінде жылқы малының түсіне байланысты жора-жосықтары өз алдына бір сала десе болады. Түркі-моңғол көшпенділерінің «жылқы ғұрпын» зерттеген Л.П.Потапов жылқы түсінің салт-дәстүрдегі мәнінің айрықша екендігіне тоқталады [8, 24 б.].

Қазақ халқының түсінігінде бұрын жылқының қай түсі жақсы болып саналғандығын ұлтымыздың салт-дәстүрлерінен, наным-сенімдерінен байқауға болады. Т.Әлішеровтің айтуынша, қазақ аттың *торы*, *күрең* түстісін жоғары бағалаған. Мұндай ат әрі көрікті, әрі төзімді болады. Егер шаты, құйрығы, шоқтығы қара болса, оның да жақсы ат болғаны. Қабағы, жал-құйрығы, шаты, көздері мен еріндері қара болса, *жирен* және *құла ат* та жақсы болады. *Бурыл ат* та осындай. *Қара жылқының* кейде қызыл және шегір көзділері болады, олар шөлкес мінезді келеді. *Көк жылқының* тәуірі сирек кездеседі, ал көзінің арт жағы, құйрығы бозғыл, арқасында қара

жолағы бар сұр жылқы да жақсы болады. *Ала жылқыны* ешкім де мақтамайды, оның арасынан жақсы ат көп шықпайды [9, 48 б.].

«Түркілерде Шығыс *көк* (көгілдір және жасыл), Оңтүстік *қызыл*, Батыс *ақ*, Солтүстік *қара* түспен белгіленген. Күлтегіннің мінген аттарының түстерінің Шығысқа жасаған сапарларында *торы* мен *құла*, оңтүстікке жасаған сапарларында *қызыл*, Батысқа жасаған сапарларында *ақ*, Солтүстікке жасаған сапарларында *қаракөк* түсінде болуы бізге бұл жылқы түстерінің оның дұшпанына қарсы сапарының бағытын да білдіреді. Бір жағынан ғұн императоры Метенің де әскер жүйесін жылқылардың түстеріне қарай құрғандығы белгілі болған. Мете Қытай әскерлерін қоршап алғанда «Шығысқа *шұбар*, оңтүстікке *торы*, батысқа *қаракөк* жылқыларды орналастырған. Бұны түркілердің қолданған соғыс техникасы деуге болады» [3, 42 б.].

Қазіргі қазақ әдебиетінде, оның ішінде баспасөзде халқымыздың ең жақсы көретін түсі *ақбоз* деп дәріптеліп жүр. Шын мәнісінде, халқымыздың *боз* түсті ардақтауы мүлдем басқаша екенін, ал қазақтың жылқы түлігіндегі жақсы көрген түсі *қаракөк* болғанын қазақ халқының жылқы шаруашылығын зерттеуші А.У.Тоқтабаев ел арасынан жинаған материалдарымен дәлелдейді [1, 214 б.].

Тәжірибелі жылқышылар мен бапкерлер *боз* түстінің *баран* түстіге қарағанда әлсіз болатынын айтады. «*Қаракөк не жүйрікті алам, не берікті алам*» деген мәтелден берік аттардың *қаракөк* түстен шығатынын байқаймыз. Мұнан кейінгі қазақтардың жақсы көретіні – *шұбар түсті жылқы*. Атбегілердің айтуынша, *шұбардың* тұқымы өте аз, бірақ айрықша сүйкімді келеді.

Боз түсті жылқыларды қадірлеу әртүрлі әдет-ғұрыптарға, жөн-жораларға қатысты. *Боз* биенің сүтіне шомылса, адам бойындағы ауру-сырқау, қайғы-қасірет кетеді деп ырым қылады. Сондай-ақ, ел, жер тағдыры сынға түскен шешуші ұрыстар алдында *ақбоз* ат сойып, әскерге ақ жол тілеген. 1726 жылы үш жүздің басы бірігіп, Әбілқайырды бас қолбасшы сайлап, жоңғарға қарсы шыққанда осындай рәсім орындалған [1, 216 б.].

Жеңістің хабарын білдіру үшін *ақбоз* атты жаушы, жеңілісті білдіруге *баран* атты (қара атты) жаушы жіберілген. Сонымен қатар *ақбоз* атты құрбандыққа шалу: көптен келмеген туыс-жегжаты келгенде, жаугершілікте жоғалып кеткен тумасы табылғанда, табындағы мал өліп, жылқы шығынға ұшырап, тоқтамай қойғанда, жеті атадан соң қыз алысқанда, хан сайлағанда, Наурыз той басталарда орындалады.

Н.Төреқұловтың «*Ақбоз ат*» деген шығармасында халық қаһарманы Б.Момышұлы *ақбоз* атты қалайтындығын: «*Жылқының ақбозын халық қасиетті деп санайды. Біздің елдің батагөй қариясы да, ел қорғайтын батыры да ақбоз айғыр мінген. Егер сол аттың иесі шейт болса, оның асына ақбоз атын шалатын болған. Бұл ертеден келе жатқан дәстүр, түсінесің бе?..*» – дегені *ақбоз* түстің қадір-қасиетін көрсетіп тұрғандай [9, 163 б.].

Бұрын хандар, бекзадалар, ауқатты бай адамдар, бақсылар, сал-серілер астындағы атының түсімен бірдей киім тіккізіп киген. Абылай хан

Алшаңбозына мінгенде, ақ киім киіп шыққан. Ә.Марғұлан «Жиреншенің аты жирен түсті ат мініп, жирен түсті киім кигеніне байланысты шыққан» деп түсіндіреді [10, 219 б.].

Малдың түр-түсіне байланысты айтылатын атаулардың кейбіреулері түр-түстік мәнде қолданылғанымен және табиғаттағы түр-түстерге сәйкес келгенімен олардың өзіндік ерекшеліктері де бар. Мәселен, *қызыл жалау* және *қызыл ат*, *қызыл сиыр* дегендегі *қызыл* сөзінің мәні бірдей емес [5, 91 б.].

Халқымыздың тілінде жылқы малының түр-түсіне байланысты көптеген ФТ-тер қалыптасқан.

Алалы жылқы, ақтылы қой ФТ-і мыңғырған мал; табын-табын жылқы; қотан-қотан қой мағынасын береді. Өмірде жылқы малының әртүрлі түсі (торы, кер, жирен, құла, боз т.б.) басым болса, қойда негізінен ақ түс басым болып келеді. ФТ-тің этномәдени мәні осында жатса керек. Мысалы:

Алалы жылқы, ақтылы қой

Аңдыған бөрі жемей ме,

Иесі ұйықтап жатқан соң (Махамбет).

Ала тайдай бүлдіру ФТ-і екі түрлі мағына береді: 1) Лаң, бүлік салды, атыстырып-шабыстырды, астан-кестені шықты. Мысалы: *Елді ала тайдай бүлдіріп, сені мұнша не қара басты, көк төбет!* (С.Омаров). 2) Қатты ашуланды, долданды.

Ала тайдай бөліну. Бөліну, жекелену тәрізді мағынада қолданылады. Мысалы: *Күн өтті, ай өтті. Бір уақытта елдің іші ала тайдай бөлініп, адам басы дал болды да қалды* (Ғ.Мүсірепов).

Ала айғырдан ала аяқ тумаса да, ала тұяқ туады – не болса да (адам немесе мал) бәрібір тегіне тартатынын айтады.

Бір биеден ала да туады, құла да туады – біркелкі, бірдей нәрсе (адамдар) жоқ дегенде айтылады. Мысалы: *Бір биеден ала да туады, құла да туады деген рас қой, Сәлімнің кіші баласы тым пысық, үлкені сорайып, нағашыларына тартқан білем, өте бос* (АТ). Байқап отырсақ, ФТ-тер жасауда *ала* сөзі жиі қолданылады екен. Бұл сөз түркі тілдерінде жылқы мағынасын да білдіреді. Қазақ тілінде, түркі тілдерінің сөздіктерінде *ала* сөзінің көбіне сындық мағыналары, жылқының түсін білдіретіндігі сөз болады да, ал «ат» мағынасы көп айтыла бермейді. Сондықтан оның «жылқы ішінде көрнекті, жүйрік ат» мағынасын біле бермейміз. Қазақтың эпостық жырлары мен ақын-жыраулар мұрасында *ала* сөзі «ат», «азбан» ұғымында жиі кездеседі. Мысалы: *Ерлер мінген алаға, Көңілім толды санаға* («Алпамыс»). Бұл мысалда *аланың* түске еш қатысы жоқ. Академик Р.Сыздық «Махамбеттің әр сөзін түсініп оқысақ» деген мақаласында [11, 72 б.] ақынның бір өлеңіндегі «Міне алмаған алаға-ай» деген тармағының соңғы сөзі *алағай*, *ала* – «ат, азбан», яғни ол – «ертеңнен шапса кешке озған, ылдидан шапса төске озған, томаға көзді қасқа азбан» екенін айтады. Бұл сөз *ала*, *алаша*, *алаша ат* тұлғасында өзге түркі тілдерінде жиі қолданылады. Орысша *лошадь* сөзін түркінің *алаша ат* дегенінен шыққандығын көрсететін пікір де бар [12, 38 б.]. *Ала* сөзі қазақ тілінде символдық сөз болып танылған,

ол мықты, күшті жылқының синонимі, алаға міну – батырлықтың, күштіліктің образы. Бұл бейнелі фразеологизм эпостарда жиі қолданылған: батыр өзінің күшін, айбатын көрсеткісі келгенде, «жылқы ішінде аламын» дейді, сол сияқты «ерлер мінген алаға, көңілі толды санаға» («Алпамыс» жырында), «мінген аты ала еді, қылшық жүнді қара еді» («Қобыланды» жырында) [11, 72 б.].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Тоқтабаев А. Қазақтардың XIX ғ. мен XX ғ. басындағы жылқы шаруашылығы. Т.ғ.к. дисс. қолжазбасы. 07.00.07. – Алматы, 1992. – 228 б.
- 2 Линко Т.В. Зоонимы в казахском и русском языках. Автореф. дисс. КФН. – Алматы, 1989. – 23 с.
- 3 Шынар А. Қазақтар мен түріктерде жылқы өсіру мәдениеті және оның рөлі (ауд. Кенан Коч). – Шымкент: Әлия, 2001. – 135 б.
- 4 Бейсенова М.С. М.Қашқаридың «Диуани лұғат ит-түрк» еңбегіндегі төрт түлік мал атаулары. Ф.ғ.к. дисс. қолжазбасы. 10.02.06. – Алматы, 1997, – 170 б.
- 5 Қайдаров Ә.Т., Өмірбекова Б., Ахтамбердиева З.Т. Түр-түстердің тілдегі көрінісі. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 160 б.
- 6 Бабалықұлы Ж. Жылқының түсі // Егемен Қазақстан, 2005, 25 мамыр.
- 7 Арғынбаев Х. Қазақтың мал шаруашылығы жайында этнографиялық очерк. – Алматы: Ғылым, 1969. – 172 б.
- 8 Потапов Л.П. Мифы алтае-саянских народов как исторический источник//Вопросы археологии и этнографии Горного Алтая. – Горно Алтайск, 1983. – С. 22-27.
- 9 Ер қанаты (құрастырған Ж. Аупбаев). – Алматы: Қайнар, 1987. – 328 б.
- 10 Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар. – Алматы: Жазушы, 1985. – 368 б.
- 11 Сыздық Р. Тіл және ұлттық мәдениет (ғылыми мақалалар жинағы). – Түркістан: Тұран, 2005. – 221 б.
- 12 Полцарства за коня... (лошадь в мировой культуре). СПб.: Славия, 2006. – 256 с.